

<https://doi.org/10.62837/2025.3.421>

XURAMAN QƏDİMOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu

E-mail: xuramanqedimova@mail.ru

TÜRK ƏDƏBİ TƏNQİDİNİN İLKİN TARİXİ MƏRHƏLƏLƏRİ BARƏDƏ

Annotasiya. İnsanlar daim idealı və həqiqəti axtarırlar. Öz meyarlarına uyğun gəlmədiyi üçün mövcud olanların zəif nöqtələrini aşkara çıxarır, nöqsan və səhvlərini təsnifləyirlər. Bu məqamda onlar fərqli meyarlarla qiymətləndirmələr aparır, müqayisələr edir, meydana çıxan mənfilikləri həmin meyarlara uyğun olaraq aradan qaldırır, tənqid edirlər. Müqayisə və qiymətləndirmələrin nəticəsində orataya çıxan seçim həyatın bir çox sahələrində səmərəli olur. Beləliklə, insanın estetik dəyərlərlə yaşamağa çalışması nəticəsində tənqid ədəbiyyata da nüfuz etmiş və ədəbiyyatın bir janrına çevrilmişdir.

Bu gün mövcud olan tənqid anlayışı termin kimi türk ədəbiyyatının şifahi dövründə yer almır. Türklərdə şifahi ədəbiyyat dövründə terminoloji baxımdan tənqiddə cavab verən heç bir nümunə məlum deyil. Səccə olaraq əsərin qəbul edilib-edilmədiyi cəmiyyətin münasibəti ilə üzə çıxırdı. Cəmiyyət bəyəndiyini alqışlarla qarşıladığı halda, bəyənmədiyi ədəbi nümunəyə soyuq və unutan münasibət göstərməklə bildirirdi. Türk ədəbiyyatında tənqid anlayışı tarixən fərqli kəlmələrlə ifadə edilib. Orta Asiyadan qərbə köç edən türklər İslam dinin təsiri ilə ərəb və fars mədəniyyətinin cazibəsinə qapılmış və bu cərəyan ədəbi sahədə də çox böyük dəyişikliklər yaratmışdır.

Klassik türk ədəbiyyatında tənqidin vəzifələri daha çox müəllifin səhvlərini hədəfə alaraq onun qüsurlarını üzə çıxarmaq şəklində qəbul edilmişdir. Ədəbiyyat aləminə qədəm qoyanların yaradıcılığına ustadlar tərəfindən qiymət verilməsi – onların müsbət məqamlarını tərifləmək –tərənnüm etmək kimi ifadə olunmuşdur.

Məqalədə türk ədəbi tənqidinin ilkin tarixi mərhələləri divan ədəbiyyatı dönməindən başlamaqla araşdırılıb qiymətləndirilir.

Açar sözlər: Türk ədəbiyyatı, ədəbi mübahisə, ədəbi tənqid, ədəbi tənqidin qaynaqları.

Giriş

İnsanın fəaliyyət göstərdiyi bütün sahələrdə, xüsusən də sənət sahəsində tənqid həmişə mövcud olub. Lakin Orta əsrlərdə tənqid anlayışı müasir tənqid anlayışından fərqlənib. İdealizm anlayışı, ideala yetişmək istəyi, ideal həqiqətə can atmaq sənətlə yanaşı, tənqidi də üzə çıxarıb.

Fransızca tənqid (*critique*) kəlməsinin mənşəyini təşkil edən latınca *cernere* – xəlbirdən keçirtmək mənasında işlənir. Ələyən, seçən və başqalarından ayıran bir əşyanı ifadə edən bu kəlmə ədəbiyyatda isə konkret məna kəsb edir, əsər haqqında hökm xarakteri daşıyır.

Oxucu adətən əsərləri çeşidləyir – bəyənib yaddaşında qalanlar və bəyənməyib unutdukları. Toplumu təsiri altına alan və təsir effekti zəif olan, yaxud heç bəyənilməyən əsərlərin təqdimi müxtəlif suallar yaradır. Həmin suallar zaman-zaman sənət anlayışının və sənətin nə olduğu mövzusunun müzakirəsinə səbəb olur. Antik dövrdə incəsənətlə bağlı müzakirələrdə qədim yunan sivilizasiyası ön plana çıxdı. “Fəlsəfə” və “gözəllik” anlayışı barədə dövrün mütəfəkkirləri müxtəlif fikirlər irəli sürdülər. Onların fikrincə, yaradıcılıq möhtəşəm bir əsər olan təbiəti təqlid etməkdən başqa bir şey deyildir.

Aristotelin “*Poetika*” əsəri sənətə dair ilk və mühüm əsərlərdən biridir. Aristotelin bu əsərdəki şair və şeirlə bağlı izahları, poeziya haqqında düşüncələri qiymətləndirmə və tənqid kimi qəbul edilir. Onun ədəbi əsərlərin insanı xeyirə, həqiqətə aparmalı olduğu, oxucunu tərbiyələndirməli qənaəti ədəbi əsərin qiymətləndirilməsində meyar kimi qəbul edilərək ədəbi tənqid baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Platon və Aristotelin tənqid elmi kimi açdıqları yolda İsgəndəriyyə məktəbinin üzvləri, qrammatika məsələlərinə daha çox önəm verərək fəaliyyət göstərir və öz dəsti-xətlərini yaradırdılar.

Türk tarixindəki yazılı əsərlər isə daha çox Orta əsrlərə aiddir. Orta Asiyadan başlayan türk ədəbiyyatının ilk dövrlərində yazılı əsərlərin azlığı dəyərləndirmədə çətinliklər yaradır. Şifahi ədəbiyyatın inkişaf etdiyi türklərdə sənət dövrün şəraitinə uyğun formalaşmışdır. Türk ədəbiyyatında tənqidin varlığını Orxon kitabələrinə götürənlərlə bərabər, ədəbi tənqidin izlərini şifahi xalq ədəbiyyatında – atalar sözləri və məsəllərdə, xalq nağıllarında axtaranlar da var və onlar bu sahədə müsbət nəticələr də əldə ediblər.

Türk ədəbiyyatında tənqidin yeri araşdırılarkən ədəbiyyatın özünəməxsus vəziyyəti nəzərə alınmalıdır. Heç şübhəsiz ki, İslam dininin qəbulu və qərbləşmə türk ədəbiyyatının müəyyənəddici amilləri olmuşdur. Köçəri türklərin İslamı qəbul etməsi ilə ortaya çıxan ərəb və fars mədəniyyətinin təsiri, Qərbə doğru irəlilədikcə məskunlaşmanın artması yazılı ədəbiyyatın inkişafında da öz izlərini qoymuşdur.

Türk-İslam mədəniyyəti dövründə yazılı ədəbi mədəniyyətdə ərəb əlifbasından istifadə edilmiş, türk düşüncə tərzini İslam dininin əsas qaynaqları olan Quran və hədislərdən, eləcə də Orta Asiya adət-ənənələrindən, ərəb və fars fəlsəfəsindən qidalanmışdır. Bu, “*divan ədəbiyyatı*”, “*klassik ədəbiyyat*”, “*köhnə ədəbiyyat*” kimi fərqli adlarla isimləndirilən və yazılan, XII əsrdən XX əsrə qədər təsirli olan, nəzm və nəsrə bölünən, özünü daha çox poeziyada göstərən, fərqli düşüncələrdən bəslənən, öz qəlibləri və ədəbi meyarları olan ədəbiyyatdır.

Türk-İslam mədəniyyəti ilə ortaya çıxan “*Saray ədəbiyyatı*”, “*Əndərun ədəbiyyatı*”, “*Havas ədəbiyyatı*”, “*Elita ədəbiyyatı*”, “*Klassik ədəbiyyat*”, “*Qədim ədəbiyyat*”, “*İslam ədəbiyyatı*” kimi adlarla ifadə olunsada, “*Divan ədəbiyyatı*” daha çox istifadə edilən və tanınan bir ad halına gəlmişdir. Türkiyə coğrafiyasında türk, ərəb, fars mədəniyyəti və İslam dəyərlərindən ibarət divan ədəbiyyatının dili türk, ərəb və fars dillərinin formalaşdırdığı Osmanlı dilidir.

Divan ədəbiyyatında tənqid haqqında məlumat

Divan ədəbiyyatının Şərq ədəbi anlayışına xas öz qaydaları və meyarları var. Bu məqamda divan ədəbiyyatında terminoloji baxımdan tənqid kəlməsinin birbaşa qarşılığı, ifadəsi mövcud deyil. Lakin bədii mətnin qiymətləndirilməsi, dəyərləndirilməsi kimi hallara divan ədəbiyyatında da rast gəlinir. Divan ədəbiyyatı kimi tanınan bu dövr ədəbiyyatı, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə XIX əsrə qədər varlığını səmərəli şəkildə davam etdirmişdir. Ədəbi tənqid, şübhəsiz ki, divan ədəbiyyatında da müşahidə olunub, lakin bu, Qərb ədəbiyyatının qiymətləndirmələrindən fərqlidir. Müasir mənada ədəbi tənqid türk modernləşməsinin başlanğıcı olan Tənzimat üzərində qurulub.

Divan ədəbiyyatına tənqidi yanaşmaq bütün dövrlərdə xoş qarşılanmamış, təzkirələrdə ya tənqid nümunələri verilməmiş, ya da bu tip şeirlərdən çəkinmək lazım olduğu fikri irəli sürülmüş, qısa bir nümunə ilə kifayətlənmişlər. Mehmet Celal Osmanlı (1867-1912) ədəbi yaradıcılığında tənqid nümunələri verməkdən yayınaraq yazır : “*Mənzum olduqdan sonra əl-əksəm-i-əşardan olsalar belə, onlarla – ədəbiyyat adına – rəftar etmək olmaz. Çünki öndəki və sondakı ilə uğraşmaq, nəzakət qaydalarını pozub da şeirdən bayağı ifadələr işlətmək müvafiq deyildir. Mənim inancıma görə, şeiri poetik, hökümlü, “sevimli təsəvvürat-i əliyyə” ilə reinkarnasiya etmək daha münasib olardı. Ona görə də buradakı misalın iradına təəssüfləndik*”. [Köprülü, 1917, s. 256]

M.C.Osmanlının yazdıqlarında tənqidin xoşagəlməz şəkildə edildiyi və nəzakət qaydalarını pozaraq daha ağır ifadələr işlədiyi göstərilir və bu hallardan qaçmaq lazım olduğu vurğulanır. Lakin divan ədəbiyyatında tənqidin olmadığı və ya çirkin şəkildə yapıldığı bildirilsə də hərtərəfli və təfərrüatlı bir şəkildə araşdırıldıqda burada əsərə və ya sənətkara qarşı tənqidin mövcudluğuna şahid oluruq.

Divan ədəbiyyatında tənqid özünü aşağıdakı formalarda götürir:

1. Şərhlər.

1. Təzkirələr.

2. Şairlərin divan və divançalarının ön sözlərində söylədikləri ilkin ədəbi-nəzər fikirlər.

3. “*Hüsnü Aşk*” (Şeyh Qalib), “*Heves-name*” (Cafer Çelebi), “*Hayriye*” (Nabi) kimi əsərlərin bəzi hissələri ədəbi tənqid özəlliyinə sahibdir.

4. Tarix, ədəbiyyat tarixi və ritorika (bəlağət) kitablarında rast gəlinən tənqid sayıla biləcək fikirlər.

Sənət olan yerdə onun qiymətləndirilməsi mütləq və qaçınılmazdır. Bu ədəbi prosesdə əsərin səviyyəsi, yaratdığı ovqat kimi subyektiv qiymətləndirmələrlə yanaşı, əsərin ədəbi meyarlarına uyğun olaraq ölçü, ahəng, sujet kimi ünsürlər əsasında qiymətləndirmələr aparılmalıdır və aparılır. Divan poeziyasında şairlər haqqında tənqidi fikirlər də yer almışdır. Tacizade Cafer Çelebi “*Heves-name*” məsnəvisində Şeyhi və Ahmet Paşanı tənqid edib:

*Şolar kim Türki dilde şöhereti var,
Biri Şeyhi, bir Ahmet'tir ey yâr.*

*Eğer Şeyhi'dir insaf ile billâh,
Suhanverlikten gerçi olmuş agâh.*

*Fesahatte velâkin kârı yoktur,
Kelâmının garip elfazı çoktur.*

*Eğerçi vardır Ahmet'te zerafet,
Bulunur hem sözlerinde fesahat,*

*Belagatte veli mahir değildir,
Kelâmın rabtına kaadir değildir.*

*Sözünün hüsnü vardır ânı yoktur,
Nûkuş-u deyre benzer canı yoktur.*

*Bu hâl ile yine ey merd-i üstâd,
Birinün dahi yok şânında icâd.*

*Mu'ayyen her birinün hâli kâli,
Olupdur terceme ulu kemâli.*

*Ararsan her birinün defterini,
Tetebbu' eyler isen sözlerini.*

*Bulmazsın birinde ma'nî-i hâs,
Bulursun gayrün âhengine rakkâs.*

Hayâl-i hâssa çün kâdir degüller,

Hakikatde bular şâ'ir degüller. [Çelebi, 2006, s. 207-209]

Tacizade Cafer Çelebi şairin üslubunu, nitq məharətini yüksək qiymətləndirmiş, onun sözün incəliklərinə bələd olduğunu bildirmişdir. Ancaq arxasınca uyğun sözləri seçməkdə, rəvan söz tapmaqda müvəffəq olmadığını da deyir. O, qeyri-ənənəvi və yersiz sözlərin həddən artıq çox olduğunu deyərək şairi tənqid edir. Bu, həm müsbət, həm də mənfi qiymətləndirmələrin olduğunu göstəricisidir. Sözləri yerində işlətmək, qafiyə, ahəng baxımından poeziyanın qiymətləndirilməsində bu halların önəmli olduğunu göstərir.

Tacizade tənqidinə Əhməd Paşa üzərindən davam edir, kəlmələri yerbəyərindədir, ahəngi gözəldir amma cəlbədici deyil, deyir. Sonra da diqqət çəkən bir nümunə ilə fikrini möhkəmlədirir. “Kilsə naxışları kimi biribirinin təkrarıdır, yeniliyi tapmaq olmur və yoxdur” – yazaraq təəccübünü bildirir. Şairin orijinal ifadələrinin olmadığını söyləməsi əsərin orijinallığından bəhs etmək baxımından diqqət çəkir. O, şairlərin eyni sözləri söyləməsinə irad tutur və “başqalarının ahəngində rəqs etmək” ifadəsi ilə öz mənalarını formalaşdırma bilmədiklərini söyləyir. Buna görə şair olmadıqlarını iddia edir. “*Heves-name*”dəki bu ifadələr divan ədəbiyyatında tənqidi qiymətləndirmək nöqtəyi-nəzərindən ədəbiyyat üçün çox əhəmiyyətlidir. Tənqidin nəyi hədəf aldığını, şairlərin üslubu incəliklərini, şeirin uğurlu və ya uğursuz məqamlarını nişan verən, o nöqtələrə diqqəti yönəldən gözəl bir nümunədir.

Divan ədəbiyyatı yeddi yüz il təsir gücünü qorumuş və hifz etmiş bir ədəbiyyatdır. Gözəlliyin və estetikanın vacib olduğu ədəbiyyatda ən gözəli, ən doğrusu axtarılıb tapılmışdır. Şair və poeziya haqqında səsləndirilən tənqiddə əsərlər divan ədəbiyyatı qaydaları və əsərin orijinallığı baxımından irdələnmiş və fikir söylənilmişdir.

Tacizade Cafer Çelebinin “*Heves-name*” əsəri bu kontekstdə qiymətləndirildikdə, divan ədəbiyyatında tənqidin mövcudluğuna şahid oluruq. Klassik ədəbiyyatda əsərlərin dəyəri ilə də bağlı tənqidlər yazılmışdır. Əsərin ədəbi dəyəri söz, üslub və orijinallıq baxımından müəyyən edilmişdir. Şairlərin əsərlərində qafiyələr və ölçülər, sözün məna yükü, kəlmələrin ardıcılığı və məna düzümü divan ədəbiyyatında tənqidin ən çox diqqət etdiyi məqamlardır. Şərhlər, təzkirələr, giriş (dibaçə), nəzirə dərgiləri, ritorika kitabları tənqidin daha aydın şəkildə izlənilə biləcəyi əsərlərdir.

Şərhlər

Şərhlər – mətni daha yaxşı başa düşmək üçün istifadə edilən annotasiyalardır. Qurani-Kərimin İnşirah surəsində yer alan “*nəşrah*” kəliməsindən götürülmüş “*təfsir*” kəlməsini, Rəğib əl-İsfəhani “şərhlərin əsləti və ona bənzər olanları açmaq, yəni açıb genişləndirməkdir” şəklində izah edir. Ona görə də “*Şərh-i sədr*” sinəni açmaq, yəni ilahi bir nur və Allahdan gələn könül və ruh rahatlığı ilə

genişləndirməkdir. Şəhabeddin Hafaciyə görə, kitabı izah etmək mənaca şərh etmək deməkdir. İslam dünyasında mətnlərin qiymətləndirilməsində istifadə olunan bu üsul tənqid üçün funksional xüsusiyyətlərə malikdir. Dini mətnləri başa düşmək və izah etmək üçün istifadə edilən şərh zaman keçdikcə yazılı mətnlər üçün də istifadə olunmağa başlayıb. Mətn şərhləri mətn haqqında izahat verdiyi üçün bir fənn hesab olunur. Başqasının yazdığı əsərin şərh, müəyyən mənada əsərin başqa prizmadan qiymətləndirilməsidir. Mətnin izahı, yenidən oxunması müəyyən mənada yeni mənə kəsb edir. Şərhi yazan şəxs öz biliyi daxilində mətni öz baxış bucağı ilə başa düşür, izahat yazır.

İslam mədəniyyətindən təsirlənən divan ədəbiyyatında mətnlər üçün də annotasiyalar yazılmışdır. Ağah Sırrı Levent deyir ki, annotasiyalar bir şeirin və ya məktubun ironik izahı və təfsiridir. İzzət Ali Paşanın bir qadının dili ilə yazdığı “*Nigar-name*”yə Nədimin şərh, Əbubəkir Kaninin məktubuna şərh, Ziya Paşanın Ali Paşa haqqında yazdığı “*Zefer-name*” təfsiri buna misaldır.

Ədəbi katəqoriyalardan olan təfsir və haşiyə Osmanlı nəsrinin ən məhsuldar janrları arasında yer alırdı. Müasir nöqtəyi-nəzərdən isə şərhə ikinci dərəcəli ədəbiyyat növü kimi baxmaq olar. Lakin maraqlıdır ki, Osmanlıların da eyni fikirdə olduğunu düşünsək, o zaman bu janrlar gərəksizdir və ədəbiyyata dəxli yoxdur.

XX əsrdə Avropalı və Amərikalı araşdırmaçıların yazdığı (türk ədəbiyyatında “*yakın okuma*” və ya “*kalitatif okuma*” termini ilə ifadə edilən) əsərlərində bu janrların vacib olduğunu isbatlayan professional təsbitləri diqqətə almaq lazımdır.

Sözların və ya cümlələrin açıqlanması, izah edilməsi yükü şərhin üzərinə düşür. Açıqlamalarda təməl qaynaqlara istinad etməklə, mətnə əvvəlcədən şərhlər yazılmışsa, onları da dəyərləndirərək, şərh yazan və ya haşiyə çıxan şəxs öz görüşlərini də qataraq qeydlərini aparmalıdır. Şərhçi öz fikrini özündən əvvəlki məlumatları da daxil etməklə izah edir. Məqsəd oxucunun mətni başa düşməsidir. Şərh yazan şəxsin müəyyən səriştəsi və təcrübəsi olmalıdır, şərh yazdığı sahəni gözəl bilməlidir. Sənətkarın ifadələri “bunun məqsədi, buradakı mənə” deməklə izah olunur. Şərhi yazan şəxsin mətni yazan şəxs qədər o mövzuya bələdliyi və bilgi bazası olmalıdır. Müəllifin niyyətini başa düşmək üçün açıqlama verən şərhçi, müəyyən mənada müəllifin fikrini öz sözləri və yozumları ilə aydınlığa çıxartmalıdır ki, oxucu olaylardan tam xəbərdar olsun və maariflənsin. Şərh yazan şəxs müəllifi natamamlıqda, yanlışlıqda ittiham etmir, əksinə, müəllifin nə demək istədiyini özünəməxsus şəkildə izah edir.

Çağdaş ədəbiyyatda şərh mətnə yaxınlaşma üsuludur, şərh və haşiyələrdə mətnin mənası vurğulanır. Mətn daxili əsər olan annotasiyada əsərin sahibi haqqında heç bir mühakimə və qiymətləndirmə aparılmır. Mətn təhlilində şərhə yanaşı, müxtəlif anlayışlardan (*haşiyə, təlhis, təfsir, dərkənar* və s.) da istifadə edilmişdir.

Şərhlərdə istifadə olunan bu anlayışlar müasir mənada istifadə olunan mətn tənqidindəki anlayışlara uyğunluq kimi dəyərləndirilə bilər. Mətnlə bağlı

qiymətləndirmələr vacibdir ama bu qiymətləndirmələr şərhin konkret meyarları əsasında hazırlanır. Şərh mətn daxili əsərdir və müəllif haqqında mənfi fikirlər deyil. Tənqiddə isə mətn daxili və mətndən kənar qiymətləndirmə var, mətnin müəllifi diqqətdən kənarda qalır və tənqidçi yazıçıdan kənara çıxıb bilər. “Mətnlərin annotasiyası ədəbi tənqid deyil. Ədəbi tənqiddə əsərin fiziki gözəlliyi haqqında mühakimə yürüdüldür. Bədii gözəllik qanunları hələ lazımınca incələnməmiş, hələ də qapalı tərəfləri olan, mahiyyəti hər şeydən əvvəl intuisiya ilə dərk edilən ədəbi hadisədir. Tənqidçi bəlkə də yaşadığı dövrün daxili gözəlliyini ən çox ifadə edən şəxsdir. Bacardığı qədər neytral olmağa çalışır.”

Şübhəsiz ki, mətni başa düşmək və şərh etmək üçün tənqid öncəsi janrlar olan şərh və buna bənzər üsullar bu gün tənqid funksiyasını yerinə yetirə bilməz. Lakin divan ədəbiyyatı ilə bağlı günümüzün tənqid anlayışı və meyarları əsasında qiymətləndirmələr aparmaq anaxronist - arxaik bir yanaşma olacaq.

Təzkirələr

Bioqrafiya – tərcümeyi-hal əvəzinə işlənən təzkirə sözü termin kimi fars ədəbiyyatında meydana çıxmışdır. Divan ədəbiyyatında şairlərin həyatından bəhs edən “Təzkirə” bu gün ədəbiyyatda antologiya kimi də önəmli yerə sahibdir.

Təzkirələr, Mustafa İsen tərəfindən tənqid mənbəyi kimi qiymətləndirilir. Onlar şairlər haqqında məlumat verən əsərlərdir. Osmanlıda ilk təzkirə XIV əsrdə Səhi bəy Həşt Bəhişt tərəfindən yazılmışdır. Bu mənbələrdə şairlər, onların həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verilib. Tərcümeyi-halların girişində poetika və tənqidin də yer aldığı görünür. “Təzkirə müqəddimələrində şeirin mənşəyi, forma və məzmun baxımından xüsusiyyətləri, vəzn, qafiya, mənzum üslubu, təxəyyül və məzmun kimi əsas mövzuların araşdırıldığı görünür”. Tərcümeyi-hallarda müəllifin adı, doğulduğu şəhər, qohumluq əlaqələri, təhsil həyatı, təhsil vəziyyəti, peşəsi, məşğuliyyəti, şəxsi xüsusiyyətləri və bacarıqları, sosial mühiti, həyatı ilə bağlı rəvayətlər, ölüm tarixi, məzarı, əsəri və ya əsərləri üzərində dəyərləndirmələr, əsərindən nümunələr verilir.

Mehmet Çavuşoğlu, “Təzkirə müəllifləri təkcə bioqrafik məlumat verməklə kifayətlənməyib, haqqında söhbət açdıqları şairin şeirinə, əsərlərinə də qiymət verib, fikirlərini çatdırıblar. Dövrün poeziya anlayışı təzkirələrdə öz əksini tapır” – yazaraq təzkirə ilə tənqidin əlaqəsini ifadə edir. Tərcümeyi-hallarda edilən tənqid əsərə deyil, şairə aid olur. Bununla bəla, bioqrafik əsərlərdə ön plana çıxan şair olduğu üçün tənqid sənətkarla bağlı olsa da, şairin sənət anlayışı da dəyərləndirilir.

Divan şairləri haqqında qiymətləndirmələrin aparıldığı əsərlərdə müxtəlif müqayisələr və bənzətmələr aparılıb və təzkirələrdə müsbət və ya mənfi ifadələrdən istifadə olunub.

XVI əsrin məşhur türk təzkirəçisi Kastamonulu Latifi bu mövzuda mühüm əsərlərdən biri olan “*Tezkiretüş-şüara*” adlı təzkirəsində şeiri və şairi tənqid edir:

*Şi'rin Lətifî öldü, işi bəyti pozdular,
Lətifî mukallid oldu cihan sanat uğrusu.*

Hər “*Gülüstan*” oxuyanın, iki misra şeir yazanın özünə şair deməsini, xalqın böyük əksəriyyətinin istedadlı və istedadsız şairi ayırd edə bilmədiyini, zəif şeiri tərifləyib, güclü poeziyanı anlamadığını açıqlayan Latifi oxucunun gözünü açmağa çalışır: “*Şeyhi ilə bağlı ...Zeban-ı Türki'de kıssa-i Hüsrev-i Şirini andan şîrîn dimiş yokdur. Egerçi ol nazm-ı bi- nazire dimmişler çokdur ve üslub-ı kasidesi ve tarz-mesnevisi zemân-ı sâbıkda vaki olmağın fesahatı muhill ve elfaz-ı garibedən bazı ibârât ve dayire-i zerâafetdən bîrun Türkî tabirât düşmüşdür. Amma erbâb-ı irfandan mahfî degüldür ki ol zamanda zebân-ı Türki' de ol kadar zerâfet ve şuarasının tabir ve edâlarında çendan fesâhat yogıdı*”. Şeyhi ilə bağlı tənqidlərə cavab verərək, Şeyhinin öz zamanəsinə görə yenilik yaptığını vurğulamış, onun şeirində qüsurlar aranmasının yanlış olduğunu yazmışdır.

Latifi, haqqında söhbət gedən Şeyhi üçün

*Fesâhatda o dənlu kârı yokdur
Kelâmının gaib elfazı çokdur.*

– deyə bəhs etmişdir. “*Elhak ve insaf budur ki tarîk-i mesneviyi şuarayı Rum andan görmüşler ve buhususda mâadası ana peyrev olmuşlardır. Hakikate nazar olunsa kıssa-i Hüsrev zebân-ı Türkî'de andan bir üslubb-ı nev'dür...*” [Tolasa, 1983, s. 380-383] yazan Latifi ustadının şeirlərində yer alan ifadələrin zamanəsinə görə gözəl olduğunu anladır.

Təzkirə yazarları müəyyən meyarlardan istifadə edərək tənqidi yaradıcılıqla məşğul olurdular. İş o yerə çatmışdı ki, Sultana təqdim olunan şeirlər əvvəlcə tənqid olunurdu. Bəzi şeirlər Sultana təqdim edilmədən rədd edilirdi. II Sultan Selim dövründə vəzifəyə təyin olunan şəxslərdən biri də Gelibolulu Ali idi.

Şeirlər müəyyən meyarlara görə təsnif edilirdi. Məsələn, Lətifî şairəri belə təsnif edir:

- Yazılmamış düşüncələri, öz arzu və təxəyyülünü yaradıcılığına axtaranlar (şairin orijinallığı).

- Nitqi səlis və rəvan olan, yaradıcılığı söz yığımından ibarət olanlar.

- Oğrular (şairin təxəllüsünü dəyişmək və ya şeirdən bir neçə qoşma oğurlayıb özünəməxsus şəkildə fərqli üslubda istifadə etmək; başqa şeirlərdəki mənaları təkrarlayanlar, başqa bir şairin şeirinin şəklini dəyişib, bədii və təxəyyül baxımından eyni mənanı söyləyənlər - hazır məzmunu fərqli formada öz şeiri kimi təqdim edənlər).

Yaradıcı olmayan və orijinal məzmun təqdim edə bilməyənlər.

- Ustad şairin poeziyasında mövcud olan məzmunu incə zəka ilə orijinal dəyimə çevirənlər.

Başqa bir klassik ədəbiyyat sənətçisi Riyazi isə şairləri belə təsnif edir:

- Şeirlərində yeni tapıntılar olanlar.

- Güzəllik şairləri.

- Yeni mənalar yaradanlar.

Riyazinin şairlərin fərqlilikləri və yenilikləri ilə önə çıxması kimi xüsusiyyətləri ortaya qoyması da şairlərin necə qiymətləndirildiyinə dair ipucu verir.

Dibaçələr

Ön söz anlamı daşıyan “dibaçə” divanın girişində şeir və şair haqqında qiymətləndirmənin olduğu bir bölümdür. Şeir və şairlərin dibaçədəki düşüncələri ilə yanaşı, şairlik və şeir sənəti ilə bağlı çeşidli müzakirələr də mövcuddur. Eyni zamanda, bəzi əsərlərdə divan poeziyasının fəlsəfi mənşəyi ilə bağlı qiymətləndirmələr, tənqidlər və izahlar verilir. Burada İslam dini nöqtəyi-nəzərindən şairin və şeir sənətinin caiz olub-olmaması ilə bağlı ifadələr də yer almaqdadır. İlk öncə müzakirə mövzusu şeirin nə üçün yazıldığı olsa da, zamanla sənətdə “məqsəd nədir?” sualının ifadəsi adlandırılıla bilən bu bölmə klassik poeziyanın qanunauyğunluğu baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başladı.

Xüsusilə məsnəvilərin mülahizə hissəsindəki beytlər divan ədəbiyyatında tənqid anlayışının formalaşdırılmasında önəmli rol oynadı. Bu bölmədə şair öz poeziya məharətini tərənnüm etməklə yanaşı həm də əsərin nə üçün yazıldığını açıqlayır.

Tacizade Cafer Çelebinin “*Heves-name*” adlı məsnəvisinin əvvəlindəki “*Hasb-i Hal*” bölməsini buna misal göstərmək olar. Nabinin “*Xeyrabad*” əsərində onun dövrü ilə bağlı bəzi tənqidlər var. Şeyh Qalibin “*Hüsni-ü Aşk*” əsərində də Nabi haqqında tənqidlər yer almaqdadır:

*Kim Nabi'ye hiç düşer mi evfak,
Şeyh'in sözüne kelâm katmak.*

*Ey kıssadan hisse almıyan haberdâr,
Nâkıs mı birkadı Şeyh Attar.* [Yüksel, 1980, s. 104]

Şeyh Qalib bu misralarında Nabini Attardan təsirləndiyi və ya kəlmələri ondan aldığı üçün tənqid edir. “*Hüsni-ü Aşk*”ın ön sözündə şeirlə bağlı tənqidi fikirlərini bildirir. O, yeni məzmun axtarıqlarını müdafiə edir və bu axtarıqları bəyənməyənləri tənqid atəşinə tutur. Şair yeni məzmun, yeni ifadə üslubları axtarmağın, başqalarının poeziyada açdığı cığırqlarla irəliləmək yerinə yeni məktəb yaratmağın tərəfdarıdır.

Bəlagət (ritorika) kitabları

Bəlağət kitabları terminləri bir araya toplamaq və nə demək istəndiyini izah etmək üçün yazılmış əsərlərdir. Sururunin “*Behrül Marif*” əsəri Osmanlı imperiyasında ilk bəlağət-ritorika kitabıdır. Müstəkimzadənin “*İstilahatı Şiriyə*”, Manastırlı Rıfatın “*Mecami’ül Edeb*”, Ahmet Cövdət Paşanın “*Belagat-ı Osmaniye*”, Rezaizadənin “*Talim-i Edebiyat*”, Raşitinin “*Nezeriyye-i His Edebiye*” əsərləri də bu qəbildəndir.

Diyarbəkirli Şeyh Ahmet al Berdahinin “*Kitabu Cami’il Envail-edebi’l Farisi*” türkçə yazılmış ən qədim ritorika kitabıdır. Ümumiyyətlə, XIX əsrə qədər 11 ritorika kitabı yazılmışdır.

Ədəbiyyat tarixi və nəzəriyyələrinin, bəlağət elmlərinin inkişafı, o cümlədən türk yazıçı və şairlərinin ədəbi düşüncələrinin təsbiti baxımından türk ədəbiyyatında mühüm bir qaynaq olan “*Behrül Marif*”də 1381 məcazi kəlmə işlədilmişdir. Kitabda müşahidə edərək mühakimə edib hökm çıxarmaq mənfi qiymətləndirilir və mənə baxımından nələrə diqqət yetirilməsi lazım olduğuna dair misallar göstərilir. Bəlağət kitablarında kəlmənin “*İlm-i meanid*”dəki mənaya uyğunluğu, “*elmi bedi*”də ədəbi sənətlərin xüsusiyyətləri və bu özəlliklərin incələnməsində diqqət yetiriləcək məqamlar, elmdə bir fikrin müxtəlif yollarla ifadəsi haqqında izahlar vardır. “*Elmi beyan*”da isə sözlərin işlədilməsi ilə bağlı fikirlər və mülahizələr yer alır. Terminlərin açıq şəkildə istifadəsi, bir növ çılpaq kəlmələrdən istifadə, yersiz epitetlər, bənzətmənin bəsitliyi qiymətləndirmə zamanı işlədilən ifadələrdəndir. Sözlün məzmunu və mənasına uyğun olmadığı, yardılan əsərlərin zəifliyi kimi tənqidlər bəlağət terminlərinin məzmununa uyğun olaraq edilir.

“*Mecami’ül Edeb*”də, mükəmməl bir diqqət və ədalətlə mülahizə yürütmək, elmi yaradıcılıq qaydalarını tətbiq etməklə, təfsir üsuluna həmişə tənqid deyilir. “*Mecâmi’ül Edeb’te, asâr-ı beşeri müteallik oldukları fûnun ve sanâyî ahkâmına tatbikan kemâl-i dikkat ve adaletle muhâkeme etmək usulune alelumûm tenkit denir, denilerek tenkitin tanımı da yapılmıştır*”. [Bilkan, 1987, s. 49]

Göründüyü kimi, açıqlamada xüsusilə ədalətlə mülahizə yürütmək və hökm verərkən çox diqqətli olmaq kimi tövsiyələr var.

Bəlağət kitabları ədəbi əsərlərdə vacib olan xüsusiyyətlərin ensiklopediyasıdır. Bu əsərləri yetərincə tədqiq etmək, oradakı məlumatlardan ədəbi tənqidin terminologiyalarını rahat bir şəkildə öyrənmək və istifadə etmək mümkündür.

Nəzirə məcmuələri

Bir şairin başqa bir şairin şeirinə eyni vəzn və qafiyə ilə yazdığı şeirə nəzirə deyilir. XIV əsrdə Ömər bin Mezid tərəfindən yazılan “*Mecmuatin Nezairin*” nəzirə məcmuəsi türk ədəbiyyatında bu sahədə ilk nümunədir. Eğirdirli Hacı Kamalın, Edirneli Nezminin və Pervane beyin nəzirə məcmuəsi də bu nümunələrdəndir. Nəzirələr tədqiq edildikdə, şairlərin bir-birindən təsirləndiyi, hansı şeirlərin bəyənildiyini asanlıqla müəyyən etmək olur.

Nəzirələr və ya nəzirə məcmuələri araşdırılanda və dəyərləndirildikdə, şairlərin təsiri və təsirlənmələri, təsir dairələri, şairlər arasındakı ədəbi əlaqələr, ən məşhur şairlər, şeirlər, daha yaygın olan qafiyə, rədif və vəzinlərin müyyən edilməsi kimi poeziya tarixi baxımından bir çox mühüm məqamları üzə çıxarmaq olur. Şairlər arasında yaxınlıq, nəsillərarası qarşılıqlı əlaqənin necə olması barədə məlumatı “Nəzirə” məcmuələrindən asanlıqla öyrənmək mümkündür.

Şairlərin yaradıcılığında özlərinə yönəlik tənqidi baxışları, ictimai məsələlər və problemlər də tənqid baxımından dəyərləndirilməli olan mənbələrdir. Xüsusilə, divan şairlərinin şeirlərinin əvvəlində yer alan, çağdaş və ya əvvəlki dövrlərin şairləri haqqında tənqidi fikirlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Klassik ədəbiyyatda əsərlər və sənətkarlar haqqında bir çox qiymətləndirmələr aparılıb. Daha çox tənqid sözü ilə ifadə olunan incələmək müasir tənqidin eynisi deyil lakin eyni zamanda çağdaş ədəbiyyatşünaslıqda da öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır və hətta ədəbiyyatın, sənətin inkişafı üçün vacib bir janra çevrilib. Ədəbiyyatşünaslığın inkişafına xidmət edən bu janr hər zaman olduğu kimi çağdaş dünyamızda da toplumun inkişafında mühüm rol oynayır, onun mənəvi dünyasına xitab edir.

Nəticə

Araşdırmalar göstərir ki, hər bir dönmənin özünəməxsus mühakimələri və ədəbi meyarları ilə dəyərləndirilməsi əsasında obyektiv qiymətləndirmə aparılırsa, tənqidin bütün dövrlərdə hər zaman ideal axtarışında olduğunun şahidi oluruq. Bunun üçün də ədəbi tənqidin tarixini tədqiq etmək klassik ədəbiyyatı düzgün qiymətləndirmək, ədəbiyyatşünaslıq tarixində dövrün dəyər meyarları ilə görülməli işləri müəyyən etmək lazım gəlir.

Ədəbi tənqid əksər cəmiyyətlərdə tənqidçinin zövqünə, əsərdən aldığı təəssürlərə uyğun dəyişən təbii və subyektiv tənqid olsa da, zaman keçdikcə inkişaf edərək müəyyən ölçü və üsullara, obyektiv meyarlara malik bir elm sahəsinə çevrilmişdir.

Türk ədəbiyyatında tənqid anlayışı tarix boyu fərqli kəlmələrlə ifadə edilmişdir. Yazılı mədəniyyətin geniş vüsət aldığı və ərəb fars mədəniyyətinin təsirinin çox güclü olduğu Orta əsrlərdə təzkirələr, dilaçələr, nəzirə məcmuələri, təfsirlər, ritorika kitabları – tənqid, incələmə və qiymətləndirmələrin yer aldığı əsərlər yaranmışdır. Bunların araşdırılması və qiymətləndirilməsi bir araya gətirilməsi ədəbi tənqid janrının inkişafı baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Türk ədəbiyyatının tarixi inkişafına nəzər saldıqda ədəbi tənqidin divan ədəbiyyatının fərli yönərdən qiymətləndirməsinin, bəzən də tənqid edilməsinin şahidi oluruq. Müasir dünyada istifadə edilən ədəbi tənqid forması isə türk ədəbiyyatının qarışmaya meyli etdiyi, Qərbin təsir dairəsinə düşməyə başladığı dövrdən – TənziMAT dönməndən başlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

- Bilkan, A. F. (1987). İlm-i Belegat, Milli Kültür, Eylül, sayı 58.
Çelebi, T. C. (2006). Heves-name, İstanbul.
Köprülü, M. F. (1917). Harnâme, Yeni Mecmua, 13.
Tolasa, H. (1983). Sehi, Latifi, Aşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16.yy'da Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi, Ege Üniversitesi Yay, İzmir.
Yüksel, S. (1980). Şeyh Galib Eserlerinin Dil ve Sanat Değeri, İş bankası Kültür Yay, Ankara.
Üzgör, T. (1990). Türkçe Divan Dibaceleri, KB Yay, Ankara.

Khuraman Gadimova

ON THE EARLY HISTORICAL STAGES OF TURKISH LITERARY CRITICISM

Summary

People are constantly searching for the ideal and the truth. Since they do not meet their own criteria, they reveal the weak points of existing things, classify their shortcomings and mistakes. At this point, they make assessments using different criteria, make comparisons, eliminate the negativities that appear in accordance with those criteria, and criticize them. The choice that emerges as a result of comparisons and assessments is effective in many areas of life. Thus, as a result of a person's attempt to live with aesthetic values, criticism has also penetrated literature and has become a genre of literature.

The concept of criticism as it exists today does not take place in the oral period of Turkish literature as a term. There is no example known in the oral literature period of the Turks that responds to criticism in terms of terminology. It was simply revealed by the attitude of the society whether the work was accepted or not. While the society welcomed the work it liked with applause, it expressed the disliked literary example by showing a cold and forgetful attitude.

The concept of criticism in Turkish literature has been expressed in different words historically. The Turks who migrated from Central Asia to the West were captivated by the charm of Arab and Persian culture under the influence of Islam, and this trend also created great changes in the literary field.

In classical Turkish literature, the tasks of criticism were mostly perceived as targeting the author's mistakes and revealing his flaws. The evaluation of the creativity of those who entered the literary world by the masters was expressed as – praising their positive moments – glorifying.

The article examines and evaluates the initial historical stages of Turkish literary criticism, starting from the period of divan literature.

Keywords: Turkish literature, literary controversy, literary criticism, sources of literary criticism.

Хураман Гадимова

О РАННИХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЭТАПАХ ТУРЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ

Заклучение

Люди постоянно ищут идеал и истину. Они выявляют слабости существующих, не соответствующих их собственным критериям, классифицируя их недостатки и ошибки. На этом этапе, используя различные критерии, оценивают и сравнивают, устраняют и критикуют любой негатив, возникающий в сравнении с этими критериями. Возникающий в результате сравнения и оценки выбор эффективен во многих сферах жизни. Таким образом, в результате стремления человека жить эстетическими ценностями, критика проникла в литературу и стала одним из её жанров.

Понятие критики в устный период турецкой литературы в его нынешнем виде как термин не существовало. Неизвестно ни одного примера тюркской устной литературы, который бы подвергался критике с точки зрения терминологии. Это просто определялось отношением публики к произведению. Общество приветствовало аплодисментами то, что ему нравилось, а не понравившемуся литературному произведению, демонстрировалось холодное и забывчивое отношение.

Понятие критики в турецкой литературе исторически выражалось разными словами. Тюрки, мигрировавшие из Средней Азии на Запад, под влиянием ислама были очарованы арабской и персидской культурой, и эта тенденция также привела к большим изменениям в литературной сфере.

В классической турецкой литературе задачей критики в основном являлось выявление ошибок и недостатков автора. Оценка мастерами творчества людей, вошедших в мир литературы, выражалась в восхвалении и прославлении их положительных сторон.

В статье рассматриваются и оцениваются начальные исторические этапы турецкой литературной критики, начиная с периода диванной литературы.

Ключевые слова: турецкая литература, литературная дискуссия, литературная критика, источники литературной критики.

Rəyçi: Kifayət Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru